

ОСМИСЛЕННЯ СОМАТИЧНИХ АСПЕКТІВ БУТТЯ ІНДИВІДА В КОНТЕКСТІ УТВЕРДЖЕННЯ ПОСТГУМАНІТАРНОЇ ПАРАДИГМИ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті розглядається гносеологічна та теоретико-методологічна специфіка переосмислення людської тілесності як фундаментальної категорії історичного пізнання через призму становлення постгуманітарної парадигми в сучасній історіографії.

Ключові слова: тілесність, соматичні аспекти буття, історична наука, історіографічний дискурс, постгуманітарна парадигма.

В статье рассматривается гносеологическая и теоретико-методологическая специфика переосмысления человеческой телесности как фундаментальной категории исторического познания через призму становления постгуманитарной парадигмы в современной историографии.

Ключевые слова: телесность, соматические аспекты бытия, историческая наука, историографический дискурс, постгуманитарная парадигма.

The article deals with epistemological, theoretical and methodological specificity rethinking human corporality as a fundamental category of historical knowledge through the prism of formation posthumanitarian paradigm in modern historiography.

Key words: corporality, physical aspects of being, historical science, historiographical discourse, posthumanitarian paradigm.

Постановка проблеми. Історія тіла – феномен, що тривалий час вперто ігнорувався фаховими істориками, а сьогодні формує впливовий міждисциплінарний дискурс. Звернення до тіла в історичних дослідженнях стимулює значну переорієнтацію в підходах до усталених понять та уявлень. Ключовим вектором концептуалізації та проблематизації тіла в сучасній історіографії є потрактування його в якості поліваріантного соціокультурного феномену, носія певних систем цінностей та норм, засобом їх кодування, регулювання, репрезентації та трансляції як по горизонталі (у просторовому вимірі), так і по вертикалі (у вимірі часовому).

Завершення минулого століття в царині історичної науки характеризувалося інтенсивними пошуками нової гносеологічної парадигми, здатної креативно поєднати кращі здобутки “лінгвістичного повороту”, “нової культурної історії”, психоісторії, історії тіла та сексуальності, гендерної історії, візуальної історії, нової політичної історії, інтелектуальної історії, історії метафор та концептів та інших порівняно нових напрямків.

Аналіз актуальних досліджень. Вищеозначена тематика частково розглядалася окремими західними істориками науки, проте ґрунтового дослідження досі написано не було. На особливу увагу заслуговує фундаментальна праця авторитетної польської дослідниці-історіографа Еви Доманської, в якій авторка доводить: від середини 1970-х рр. і майже до кінця 1990-х рр. в соціальних науках панувала інтерпретаційно-конструктивістська парадигма, ґрунтована на засадах постмодерністського критичного мислення з його текстуалізмом, наративізмом, деконструкцією, дискурсивно-семіотичним аналізом та радикальним запереченням будь-якої “нетекстуалізованої” дійсності. Центральним пунктом цієї парадигми можна вважати положення про світ як текст (наділений текстуальною природою) [14, с. 11]. Проте від кінця 1990-х – початку 2000-х рр. ця парадигма стрімко почала втрачати своє домінуюче положення у зв’язку з цілим рядом як наукових, так і соціокультурних чинників, серед яких, насамперед, слід виділити кризу традиційного антропоцентризму, ліберального гуманізму, зміцнення зв’язків між соціогуманітарними, природничими й технічними дисциплінами, появу т. зв. “нового емпіризму” й “нового матеріалізму” (в руслі яких “повернення до матеріальності” прямо пов’язувалося з “відверненням від тексту” – як у варіанті логоцентризму, так і в деконструктивістській редакції) [14, с.161].

Д.Кул та С.Фрост в роботі 2010 р. стверджують, що лінгвістичний “радикальний конструктивізм” з його “алергією на реальне” спричинився до ігнорування “емпіричних форм дослідження”, “матеріальних процесів та структур” [8, с.6]. Як альтернатива пропонується новий гносеологічний підхід, в контексті якого картезіанське розуміння матерії як абсолютно пасивної відкидається на користь розуміння її як активної, непередбачуваної, неінтенційно дієздатної форми “перманентного становлення” (за словами С.Лурі й С.Кембер) [4, с.24]. Значний вплив на стан справ у соціальній теорії справляє проект “деантропоцентризації гуманітаристики”, котрий супроводжується на початку 2000-х рр. радикальною трансформацією свідомості в бік створення нової системи цінностей, базованої на засадах “економічного мислення” й “не-лише-людської

екологічної спільноти” [14, с.163].

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати з позицій історико-компаративного підходу специфіку наукового осмислення соціокультурних аспектів соматичного буття людини як ключового дієвця процесу цивілізації в роботах істориків-представників постгуманітарної парадигми початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Постульовані Ф.Анкерсмітом “втеча із в’язниці мови” та звільнення від “лінгводетермінізму” логічно призводять не лише до “кінця ери “теорії”, але й до переорієнтації з філософії мови до філософії свідомості й досвіду в соціогуманітаристиці. Перспективним напрямком розвитку історичної науки згаданий автор вважає відмову від “теоретичного універсализму” на користь вивчення “особистого досвіду минулого” [10, с.223-234].

Описуючи ситуацію в соціогуманітаристиці цілому й історії зокрема в першому десятилітті ХХІ ст., Ева Доманська вказує на т. зв. “парадигматичну прогалину”, за якої “нова гуманітаристика”, прагнучи адаптуватися до умов, що стрімко змінюються, рухається в напрямку “відвертання від тексту” й “повернення до матеріальності” (наслідком стає зближення та зміцнення зв’язків з природничими науками і критика антропоцентризму як “шовіністично-репресивного” дискурсу відносно доквілля й “не-людських” елементів світу) [14, с.156-161]. Масштабний проект “деантропоцентризму гуманітаристиці” й відходу від “видового расизму” кваліфікується окремими дослідниками як “постгуманітарне переміщення наших дослідницьких рамок” [9, с.561].

Міркування про нагальну потребу створення в межах історіографії нового типу знання, котре матиме “цінності виживання” (*survival value*) і ґрунтуватиметься на “біоетиці” й “екологічному мисленні”, веде до констатації неактуальності “конструктивістсько-інтерпретаційної” та “повстансько-емансипаційної” парадигми (що домінували в історичній науці 1970-1980-х рр.). Авангард сучасної соціогуманітаристики, як переконливо доводить відомий фахівець у галузі історії науки, від кінця 1990-х рр. більше цікавиться тваринами, речами й рослинами, аніж власне людиною; а розуміння людськості під впливом екологічних криз, масових міграцій, терактів та геноцидів радикально змінюється [14, с.16]. Спостерігається цілком очевидне зміщення гносеологічних акцентів у бік “планетарної ідентифікації”, “локальних мікросвітів” (ідея “транскультурного локалізму”) та “екологічної гуманітаристики”, палкими прихильниками яких в сучасній історіографії є Е.Доманська, Д.Роуз, Р.Дуглас, Р.П’єротті й Д.Вайлдкет.

В сучасній західній історичній науці маємо справу з поступовою, але неухильною зміною парадигми розуміння природи як “навколишнього середовища” (принципово відмінного від людини доквілля) на парадигму коеволюції, пов’язану зі спростуванням антропоцентризму, на користь біоцентризму, розвитком “екологічної етики”, екологічного мислення і стилю життя. В цьому контексті відбувається переорієнтація базових історіографічних векторів: від ствердження унікальності людської істоти та історії до переосмислення їх у перспективі єдності людської спільноти з іншими “живими системами” (популяціями тварин, рослин, мікроорганізмів). Посилена увага й поважне ставлення до останніх на ґрунті холізму й синергетики веде до відмови від протиставлення “природа - культура”.

Концепція “інвайроменталізму” (*enviromentalism*), побудована на ідеї трансформації “доквілля” у “спільносвіт” [15, с.12] і переходу від концепту “людської цивілізації” до “планетарної цивілізації”, здобуває все більше поширення. В результаті цієї гносеологічної та онтологічної трансформації відбувається зміщення дослідницьких пріоритетів фахових істориків: політичні, економічні, соціокультурні виміри людського буття поступаються місцем “екологічним орієнтирам”, “видовому братерству”, баченню світу в категоріях “зібрань людей і не-людей”. Реконфігурація в теорії соціогуманітаристики, пов’язана зі зміною перспективи опису історичних явищ з “вертикальної” на “горизонтальну”, веде до зростаючого акцентування зв’язків між людьми, речами та середовищем (“онтології зв’язків людей та не-людей”) [14, с.171].

Серед подібних підходів найбільш значимою та популяризованою можемо вважати “теорію актора-мережі”, розроблену провідним сучасним французьким соціологом Брюно Латуром. Початки цієї теорії сягають ще 1980-х рр. – саме тоді видано перші резонансні роботи вченого – але остаточне оформлення її припадає на початок 2000-х рр. Концепція Б. Латура пропонує нове розуміння соціальної комунікації як певного типу поєднання-взаємодії людських та не-людських чинників, виходить за усталені межі “антропоцентричної” соціології, зосереджуючи дослідницьку увагу на “не-людських суб’єктах” (речах, середовищі, інституціях, тваринах). Французький дослідник обстоює думку про дієздатність “не-людських чинників” і констатує традицію “постгуманістичного переміщення інтерпретаційних рамок” в контексті “повороту до речей”. В роботі 2004 р. [7] він задекларував перехід до “другого емпіризму”, ґрунтованого на аналізі

середовищ (світів), які різні “актори” вносять до мережі в процесі віднаходження цілісності (*assemblage*). В “соціології взаємозв’язків” Б. Латура головним об’єктом осмислення стають “колективи”, сформовані переплетінням і переформатуванням зв’язків між людьми, речами, простором – рівноцінними й рівноправними “дієвцями” світу “реального соціального” [6, с.51-53].

Перегляд базових соціогуманітарних концептів автор книги “Ми ніколи не були сучасними” прямо пов’язав із “емансипацією матеріальних об’єктів”, зрівнянням їх у правах із суб’єктами-людьми в інтелектуальному просторі своєї соціологічно зорієнтованої теорії “симетричної антропології”. Людська тілесність під цим оглядом, фактично, екстраполюється на зовнішній світ, оскільки головними тілесними характеристиками – здатністю до дії та комунікації – наділені тексти та речі: всі включені до мережі “актанти” перебувають “в руках” одне одного, виступають посередниками-“медіаторами” і, паралельно з цим, зберігають автономність. В “генералізованій симетрії” Б. Латура об’єкти *тілесно присутні* в соціальній комунікації на правах повноцінних суб’єктів. Навіть неодухотворений текст розглядається “симетрично” до автора чи реципієнта в якості самостійної “дієвої особи” (“актанту”) і наділяється здатністю діяти – оскільки діяти для Б.Латура означає опосередковувати дії інших [16, с.81-98].

Як слушно зазначає В.Вахштайн, мислитель наділяє “правом голосу” всяку матеріальну річ або текст, залучені до інтероб’єктивних відносин за принципом “взаємного делегування”: хоча текст і “не володіє тією ж протяжністю, просторовістю, пластичністю, темпоральністю”, що й людська тілесність, – він здобуває самостійний “буттєвий” статус в мережі соціальної комунікації, “діє”, як і тіло людини (хоча й у інших формах та модальностях). Як бачимо, для Б. Латура межі людської тілесності не мають принципового значення і принципової відмінності від “тілесності” речей або простору, адже все тотально “пов’язано з усім” (“Взаємодія людей не обмежується їх тілами, які присутні в одному часі та просторі, пов’язані взаємною увагою та спільною діяльністю...” [16, с. 89]). Вдаючись до біологічних паралелей з історією комах та приматів, вчений обстоює доволі несподівану тезу: “історія про наше походження, олюднення наших тіл і душ... визначається тонкою тканиною комплексних соціальних взаємодій, матриці яких існували за декілька мільйонів років до нашої появи. Слово-гібрид “соціо-біологія” змінює своє звичне значення на протилежне, коли взяти до уваги, що життя людини було занурене в соціальний світ протягом такого тривалого часу. Ми стаємо все більш людськими – у фізичному та інтелектуальному сенсах – в міру прилаштування до нашого первинного навколишнього середовища, утворюваного комплексною соціальністю” [16, с.83]. Тілесність людини, керуючись подібною логікою, є біологічно зумовленою (сконструйованою) не тільки у сенсі фізичному (матеріальному), але і в сенсі соціокультурному.

Концепція Б.Латура є вагомим свідченням на користь доволі поширеної в соціогуманітаристиці 2000-х рр. тези про те, що “не-людина є парадигматичною фігурою сучасності” [14, с.168], а концептуалізація людської тілесності все більше “розмивається” серед “в-тілюваних” матеріальних об’єктів в інтелектуальному просторі сучасних соціологічних (і соціогуманітарних вцілому) студій. В подібній перспективі людина мислиться не лише творцем і споживачем речей, але й об’єктом впливів предметно-речового середовища, а її тілесність – як усе більше детермінована взаємодією з речами. Внаслідок зростання впливу теорії “актора-мережі” Б. Латура, котрий проголошує традиційні уявлення істориків про природу соціуму “соціальним конструктивізмом” і “соціодетермінізмом”, утверджується теза про те, що суспільство – це результат взаємодії людей та “не-людей” (“суспільство є сконструйованим, але не соціально” [6, с. 22]). До термінологічного апарату фахового історика все частіше входять концепти, що семантично й типологічно перебувають “на межі” гуманітаристики й біології. Концептуальна настанова щодо заміни поняття “людське суспільство” поняттям “асоціації” (зібрання) на підставі симетричності (напротивагу ієрархії) людей та “не-людських” агентів комунікації, – логічно продовжується тезою, що матеріальний світ (світ речей) є формою буття поряд з іншими – людьми, тваринами, рослинами тощо (отже, проведення різниці між ними затавровується як “концептуалізація за допомогою онтологічних дуалізмів і негацій” [14, с.173]).

Представником цього підходу можна вважати професора-орнітолога з Каліфорнії Джереда Даймонда, що володіючи енциклопедичними знаннями в галузях біології, фізіології, етнології, географії, лінгвістики, етнології, кліматології, закликає до масштабної трансформації історіописання в напрямку “біоісторії” – гуманітарної дисципліни, заснованої на природничих засадах. В роботі 1997 р. “Зброя, мікроби і сталь” (в українському перекладі 2009 р. [11] чомусь назва позиціонується як “Зброя, мікроби і харч”) [3] Дж. Даймонд пропонує перехід від “нанизування фактів” до футурологічних перспектив на підставі сумісної дії гуманітаристики та природознавства за умови, що гуманітарна історія стане “науковішою”, запозичивши у “природничих історичних наук” (до

яких автор відносить астрономію та еволюційну біологію) порівняльний метод і аналіз “природних експериментів” [15, с.10].

Дотримуючись екологічно-холістичних гносеологічних орієнтирів і запозичених у еволюційної біології моделей розуміння складних історичних явищ і процесів, вчений зробив спробу пояснити динаміку останніх через призму біологічно-географічного детермінізму: народи й цивілізації формуються тривалим пристосуванням до природнокліматичних, екологічних та ресурсних умов, у яких вони опинилися волею випадку (пояснити який немає ані можливості, ані сенсу) [3, с. 5]. Біологічні системи (а людина є однією з них), на думку автора, тотально детерміновані географічним середовищем, тому головна причина успіхів мешканців євразійського континенту в ході завоювання інших теренів полягала не в писемності, ментальності або технологіях, а у сприятливому кліматично-біологічному потенціалі Євразії і в генетично успадкованому потужному імунитеті. Втрату цивілізаційного лідерства Китаєм та країнами Близького Сходу Дж. Даймонд пояснює хижацьким використанням ресурсної бази (“екологічне самогубство”). Ще одним фундаментальним чинником успіху євразійської експансії вчений називає сприятливі для виробництва харчів “біогеоумови” (“біорозмаїття”): саме тому мисливці-кочівники завжди поступалися тим, хто вмів “виробляти їжу” (землеробам) [15, с.11].

Однією із засадничих ідей Дж. Даймонда виступає намагання органічно пов’язати історію людської цивілізації з природною еволюцією середовища, яке людину оточувало. Для цього, як він вважає, слід трансдисциплінарно залучати до історичного аналізу напрацювання з галузей генетики, епідеміології, біогеографії, фізіології, історії техніки, лінгвістики тощо. Дж. Даймонд стоїть на позиціях екологічної парадигми – т. зв. “інвайроменталізму”, філософії доквілля як органічного сполучення-адаптації людини і природи, – тому цілком логічним виявляється для нього визнання природничо-біологічних чинників пріоритетними у процесі соціогенезу. Моніка Бакке зазначає: постановка питання про “не-людський суб’єкт” семантично деконструє антропоцентричний принцип і зупиняє “антропогенетичну машину” [1, с.64].

Критику “антропоцентричного характеру” знання як “європоцентричного атавізму” віднаходимо й у працях авторитетних американських істориків Теда Стейнберга та Річарда Фольца, які в центрі уваги розташовують інтегральне бачення стосунків між людськими та не-людськими “дієвцями комунікації” та рефлексії над “історичною дієздатністю не-людських акторів” [14, с.183]. Р. Фольц аж надто високо оцінює вплив кліматичних змін на соціогенез: “зміни клімату можуть виявитися головним історичним феноменом нашого часу, що його історики в майбутньому кваліфікуватимуть як матрицю для осмислення усіх історичних подій нашої доби” [14, с.11].

В подібному ключі міркує й головний авторитет сучасних постколоніальних студій та “досліджень над пригнобленими класами” (*subaltern studies*) Діпеш Чакрабарті, котрий в роботі 2009 р. “Клімат історії: чотири тези” для часопису “*Critical Inquiry*” [2] постулює занепад “старого гуманістичного розрізнення” між людською та природною історіями й ту обставину, що нині люди вже перетворилися на “геологічних дієвців”, “силу природи”, наділену потужною здатністю впливу на планету в геологічному вимірі. Спільне усвідомлення небезпеки глобальних наслідків незворотних кліматичних змін або еко- чи технокатастроф, на думку вченого, сигналізує про потребу повернення до “питань великого формату” (презирливо відкинутих постмодернізмом), в руслі осмислення людської історії як складового елементу історії життя на планеті [2, с.213, 222]. В подібній перспективі людина, знову ж таки, постає тільки “формою життя”, лише одним із об’єктів нового, екологічно зорієнтованого “метанаративу”. Маємо парадоксальну ситуацію: “живий класик” постколоніальних студій, котрий понад два десятиліття боровся проти “метанаративів” як квазінаукових проявів імперіалізму Заходу, прийшов урешті до констатації потреби сформувати один із них для порятунку людської цивілізації (демонструючи при цьому неспроможність аналізу сучасності через категорії та концепти, традиційні навіть для “прогресивної” історіографії [2, с.199]).

Інший авторитетний учений, Домінік Ла Капра у книзі, присвяченій роздумам про межі історії в контексті ескалації насильства [5], визнає неадекватність традиційних критеріїв, що відокремлюють людину від тварини та світу природи загалом, і стверджує необхідність радикального парадигмального повороту в історичних дослідженнях відносин між цими чинниками буття: “Такий поворот не лише би заманіфестував розрив з антропоцентризмом, але й оприсутнив неспроможність “правильних” дискурсів – і щодо людини, і щодо тварини” [5, с.189].

Висновки і перспективи подальших досліджень. В контексті подібних теоретико-методологічних новацій початку ХХІ ст. під впливом латурівської соціології осмислення тілесності людини в історичному дискурсі набуває принципово нового спрямування – фізичне тіло позиціонується як споріднене решті матеріальних форм буття – отже жодних підстав для

“особливого” його статусу немає. В ситуації неспівмірності вироблених на сьогодні в інтелектуальному просторі історичних студій ідей із глобальними викликами сучасності (екологічного, кліматичного, демографічного, геологічного характеру) та неадекватності напрацьованих концепцій і методологій масштабам кризи початку ХХІ ст., – концептуалізація людської тілесності й серйозні історіософські рефлексії щодо неї втрачають евристичний потенціал і гносеологічну значимість. Тілесність “розмивається” іншими “формами життя”, “зливається” з ними в новітньому постгуманітарному дискурсі т. зв. “видового братерства”.

Включення соматичної проблематики до історичних студій дозволяє залучати до наукового обігу нові джерела, раніше ігноровані або не наділені належною увагою; креативно оновити й розширити тематику досліджень фахового історика; органічно збалансувати застосування макро- та мікро-рівнів осмислення – шляхом поєднання конструктивістської парадигми потрактування тілесності з емпірикою та фактажем щодо проявів “живого тіла” в цивілізаційному процесі; стимулювати інтерес до компаративістських методів на ґрунті міждисциплінарного полілогу з іншими галузями знання.

Попри окремі доволі оптимістичні твердження, мусимо констатувати, що дослідження тілесності як соціокультурного феномену з позицій історичної науки все ще не набуло інституціонального оформлення й загальнотеоретичної категоризації базових концептів. Маємо всі підстави стверджувати, що еволюція сучасної історіографії, на яку значний відбиток наклала філософія постмодернізму, нерозривно пов’язана з апеляцією до соматичних та психосоматичних феноменів.

Однією з головних особливостей сучасних історичних досліджень соматичних аспектів є їх широкий міждисциплінарний характер, спроба працювати “на межі” одразу кількох дисциплінарних парадигм і стратегій. Дуже часто залучаються теоретичні і практичні напрацювання соціології, антропології, мистецтвознавства, етнографії, лінгвістики, культурології, психології, психоаналітичної теорії, критичного літературознавства та філософії, котрі апелюють до тілесних чинників. Значний евристичний потенціал матимуть спроби виявлення особливостей формування “соматичного дискурсу” в інтелектуальному просторі вищезначених дисциплін з порівняльно-історичної точки зору та з позицій історії науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bakke M. Nieantropocentryczna tozsamosc? / M. Bakke // *Media/cialo/pamiec. O wspolczesnych tozsamosciach kulturowych* / Pod red. A. Gwozdzia i A. Cwikiel. – Warszawa: Instytut A. Mickiewicza, 2006. – S.61-74.
2. Chakrabarty D. The Climate of History: Four Thesis / D. Chakrabarty. // *Critical Inquiry*. – 2009. – Vol. 35. – №2. – P.212-224.
3. Dimond J.M. Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies / J. M. Dimond. – New York: Norton, 2005. – 498 p.
4. *Inventive Life: Approaches to the New Vitalism* / Ed. by C. Lury, S. Kember, M. Fraser. – London: SAGE Publications, 2006. – 386 p.
5. La Capra D. History and Its Limits. Human, Animal, Violence / D. La Capra. – Cornell: Cornell University Press, 2009. – 458 p.
6. Latour B. Reassembling the Social. Introduction to Actor-Network Theory / B.Latour. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 346 p.
7. Latour B. Why has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern / B.Latour // *Critical Inquiry*. – 2004. – Vol.30. – №2. – P.228-242.
8. *New Materialism. Ontology, Agency, and Politics* / Ed. by D. Coole and S. Frost. – Durham; London: Duke University Press, 2010. – 454 p.
9. Pickering A. The Mangle of Practice: Agency and Emergence in the Sociology of Science / A. Pickering // *The American Journal of Sociology*. – 1999. – Vol. 99. – № 3. – P. 559-572.
10. Анкерсмит Ф.Р. Возвышенный исторический опыт / Ф.Р. Анкерсмит. – М.: Европа, 2007. – 612 с.
11. Даймонд Джеред. Зброя, мікроби і харч. Витоки нерівностей між народами / Джеред Даймонд. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 458 с.
12. Даймонд Джеред. Колапс. Почему одни общества выживают, а другие умирают / Джеред Даймонд. – М.: АСТ, 2008. – 508 с.
13. Дескол Ф. По ту сторону природы и культуры / Ф. Дескол. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 584 с.
14. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
15. Ємець-Доброносова Ю. Мінлива фортуна, успіх і колапс / Ю. Ємець-Доброносова // *Критика*. – 2012. – Число 3.– С. 9-14.
16. Латур Б. Об интеробъективности / Б.Латур // *Социологическое обозрение*. – Том 6. – 2007. – №2. – С. 81-

